

ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВІЙНИ: ЗМІНИ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА Й САМОВІДЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

EVERYDAY EXPERIENCE OF WAR: CHANGES IN THE LIVING ENVIRONMENT AND SELF-PERCEPTION OF THE POPULATION OF UKRAINE

У статті розглянуто впливи російсько-української війни на життєве середовище й повсякденне існування населення України. Насильницьке руйнування соціальної та культурної інфраструктури, житлового фонду, фізичного ландшафту змінює життєве середовище, практики й самовідчуття громадян. Відбуваються процеси вимушеної мобільності/імобільності населення, які супроводжуються зниженням рівня життя, проявами втому й пасивності, негативними емоційними станами. Кількість звітів про переживання суму і страху має найвищий рівень серед опитуваних східних областей, жінок, найбільш незаможних респондентів. Депресія, тривога, стресові стани зачіпають насамперед тих, хто безпосередньо постраждав від наслідків агресії, і соціально вразливі категорії населення. Разом із тим виразно наявні намагання повернути рутину повсякденного життя, зберігати емоційний баланс. Необхідність призвичаюватися до життя під час війни й усвідомлення важкого шляху до її закінчення породжує намагання психологічної нормалізації цього стану речей, усвідомлення важливості виконувати свої соціальні ролі й обов'язки, допомагати іншим. Про залучення до громадянської, благодійної активності свідчать практики жертвування грошей збройним силам, на гуманітарні потреби, на потреби внутрішньо переміщених осіб, волонтерство. Культурницькі, творчі заняття продовжують слугувати структуруванню повсякдення, відновленню психологічної стійкості. Про символічні прояви ідентифікації з країною свідчать відповіді щодо переживання відчуття гордості за Україну, частішого спілкування українською мовою, ширшого використання національної символіки й кольорів.

Ключові слова: повсякдення, досвід війни, руйнування життєвого середовища, афективні стани, соціокультурна активність.

The article examines the impact of the Russian-Ukrainian war on the living environment and daily existence of the population of Ukraine. The violent destruction of social and cultural infrastructure, housing, and the physical landscape is changing the living environment, practices, and sense of self of citizens. There are processes of forced mobility / immobility of the population, which are accompanied by a decline in living standards, manifestations of fatigue and passivity, and negative emotional states. The number of reports of sadness and fear is highest among respondents in the eastern regions, women, and the most disadvantaged respondents. Depression, anxiety, and stress affect primarily those directly affected by the consequences of the aggression and socially vulnerable groups. At the same time, there is a clear attempt to return to the routine of everyday life and maintain emotional balance. The need to get used to life during the war and the realization of the difficult path to its end give rise to attempts to psychologically normalize this state of affairs, to realize the importance of fulfilling one's social roles and responsibilities, and to help others. Involvement in civic and charitable activities is evidenced by the practice of donating money to the armed forces, for humanitarian needs, for the needs of internally displaced persons, and volunteering. Cultural and creative activities continue to serve to structure everyday life and restore psychological stability. Symbolic manifestations of identification with the country are evidenced by responses about feeling proud of Ukraine, more frequent communication in Ukrainian, and wider use of national symbols and colors.

Key words: everyday life, war experience, destruction of the living environment, affective states, socio-cultural activity.

УДК 304:316.4:316.7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.7>

Скокова Л.Г.
д.соціол.н.,
провідний науковий співробітник
Інститут соціології
Національної академії наук України

Вступ. Кожен день російсько-української війни приносить нові людські втрати, фізичні та психологічні травми, руйнування життєвого середовища. Метою статті є спроба на основі даних репрезентативних опитувань провідних соціологічних центрів України зафіксувати мінливі стани руйнування й відновлення повсякденного життя громадян України під час війни в різних вимірах – віддаленості чи ні від лінії бойових дій, досвіду (ім)мобільності, травматичних подій, проявів афективних станів, участі/неучасті в громадянських, символічних, культурно-дозвіллевих практиках. Зіставлення й повторний аналіз даних репрезентативних обстежень, аналітичних розрахунків, проведених безпосередньо в час, коли тривають бойові дії, дає змогу показати можливості за допомоги соціологічних індикаторів відтворювати загальну картину рухливих проявів повсякдення війни й самовідчуття громадян України.

Руйнування життєвого середовища як повсякденний досвід війни. Воєнна агресія РФ із самого її початку у 2014 році створила серед інших загроз проблеми руйнування екосистем, порушення нормального функціонування соціальної та культурної інфраструктури регіонів України. Повномасштабний напад Росії на Україну 24 лютого 2022 року поширив ситуацію руйнування життєвого середовища практично на всю територію країни, яка зазнає ракетних та інших видів обстрілів. У місцях активних бойових дій масштаб руйнувань екосистем, інфраструктури є величезним і з кожним днем збільшується. Фізичний (матеріальний), соціальний, культурний, символічний простори країни, що є тісно пов'язаними між собою, постійно зазнають руйнівних впливів, змінюються, трансформуються, утрачаючи звичні характеристики й набуваючи нові.

Урядові й дослідницькі організації фіксують масштаби руйнувань територій, у тому числі з метою оцінювання необхідних коштів на відновлення, пошуку шляхів компенсації збитків, розроблення проєктів відновлення змінених війною територій та інфраструктури. У рамках Національної ради з відновлення України від наслідків війни Київська школа економіки (КШЕ) здійснює моніторинг та оцінювання прямих і непрямих збитків інфраструктурі та економіці країни. Оцінки за період з лютого 2022 року по червень 2023 року свідчать, що найбільша частка в загальному обсязі прямих збитків належить житловим будівлям (37%) та інфраструктурі (24%) [1, с. 4]. Житло близько 1,4 млн домогосподарств (близько 3,4 млн осіб) є пошкодженим або зруйнованим (рис. 1).

З оголошенням воєнного стану для всіх громадян і мешканців України змінилися самовідчуття й самовизначення (проживання в країні, де йде повномасштабна війна, щодня гинуть люди, ідуть бої, обстріли), з'явився досвід активного пошуку безпечних місць для себе й родини, досвід вимушеної мобільності або іммобільності в разі окупації територій, неможливості чи небажання виїжджати з дому попри небезпеку тощо. Разом із цим відбувається поширення на ширші маси населення у формальному й неформальному дискурсі таких визначень, як «утікачі від війни»/«вимушено переселені особи»/«біженці», «ті, хто не виїжджали з країни», «ті, хто повернулися після виїзду», «мешканці окупованих територій», «колаборанти», «зрадники» тощо.

Дані соціологічних опитувань дають змогу зафіксувати поширеність і ранжування громадською думкою найбільш складних проблем, із якими стикається населення в стані війни, вибір і значущість яких опосередковано свідчить і про зміни в самосприйнятті й способах усвідомлення власного становища в ситуації кризи соціального порядку. Так, репрезентативне опитування наприкінці 2022 року молоді 14–34 років показує напрями зміни життєвого середовища і стану себе/своєї родини в умовах війни [2]. Серед запропонованого списку 82% опитуваних погодилися з наявністю в їхньому житті тих чи тих проблем та обрали відповідні варіанти. Зазначили травми, пов'язані з утратою чи розривом соціальних зв'язків: смерть друзів або членів сім'ї (14%), розлука із сім'єю (18%), розрив стосунків із друзями або членами сім'ї (18%). Серед матеріальних і соціальних проблем опитувані відзначили такі: відключення електроенергії (46%), пошкодження житла (6%), утрату житла (5%), утрату іншого майна (наприклад, одягу, меблів) – 5%, неможливість користування базовими соціальними послугами (2%), зниження й/або втрату доходу (36%), припинення здобуття освіти або неможливість її почати (3%). Серед пов'язаних зі здоров'ям проблем респонденти зазначили погіршення психічного здоров'я (28%), отримання травм, пов'язаних із воєнними діями (6%), неможливість відвідати лікаря або отримати ліки (3%), відкладення запланованої операції або термінового візиту до лікаря (2%). Зазнали вимуше-

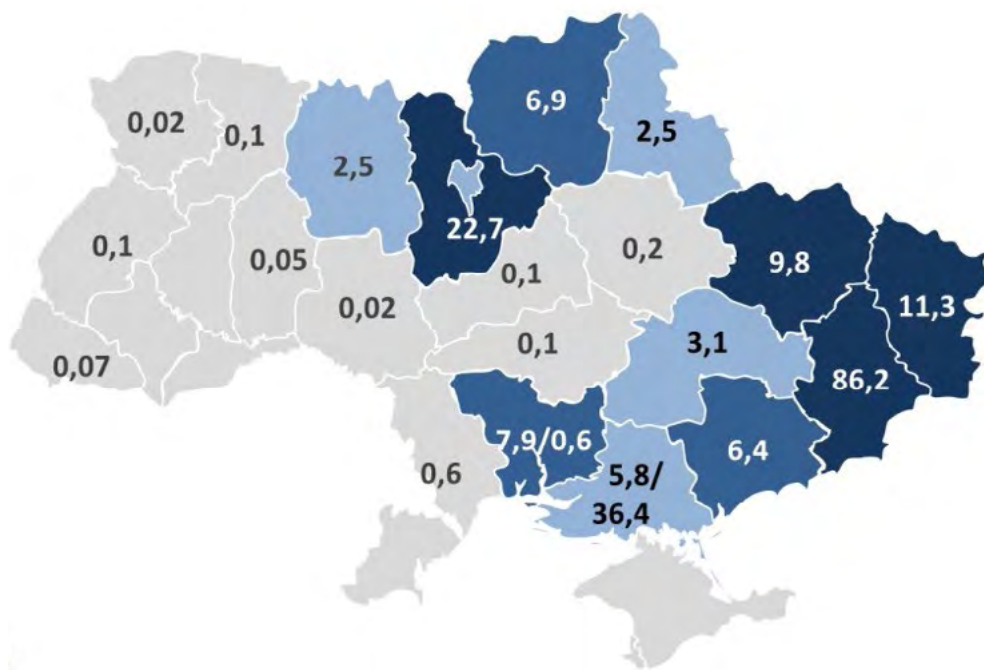

Рис. 1. Регіональний розподіл кількості зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду станом на червень 2023 р., тис. од.

Джерело: [1, с. 8]

ної (у зв'язку із ситуацією війни) мобільності: переміщення в інші населені пункти (16%), переміщення за кордон (6%), мобілізація в ЗСУ (9%). Досвід частини опитуваних включає окупацію населеного пункту (4%), мародерство російських військових (1%), тортури, знущання з боку російських військових (1%) [2, с. 31].

Дані опитування навесні 2023 року мешканців 21 обласного центру України, що не перебувають під контролем російських чи проросійських сил, показують, що відчуття небезпеки різняться й змінюється залежно від наближеності до лінії фронту та досвіду регулярних обстрілів [3, с. 124]. Серед жителів Запоріжжя 40% оцінюють можливості безпечно почуватися в місті як погані/жахливі, так само думають 24% жителів Харкова, 19% – Миколаєва, 17% – Сум, 16% – Одеси, 10% – Києва, 9% – Чернігова тощо. Значна частина опитуваних схильні нормалізувати ситуацію або навіть характеризувати її як хорошу в плані безпеки (особливо в західних і центральних областях). Треба враховувати, що частина вразливіших груп населення виїхали в інші області чи за кордон (зокрема жінки з дітьми, люди старшого віку). На питання в рамках цього ж дослідження «Чи є у Вас близькі родичі, наприклад, чоловік, дружина, батьки чи діти, які змінили своє місце проживання і виїхали в іншу область України чи за кордон через повномасштабне вторгнення росії в Україну?» від 6% до 34% респондентів різних міст відповіли: так, виїхали в інші області країни; від 25% до 42% відповіли: так, виїхали за кордон. Серед опитуваних Харкова вказали на виїзд рідних в інші області 34%, за кордон – 38%; Запоріжжя – 18% і 42% відповідно; Миколаєва – 26% і 38% [3, с. 80].

Як уже йшлося вище, багатьом із тих, хто виїхав, немає куди повертатися, їхні домівки зруйновані. Так, серед мешканців Харкова, Чернігова кожен десятий зазначив, що його житло значно пошкоджене або зруйноване, непридатне для житла, ще 24–30% опитуваних цих міст указали на наявні пошкодження, хоча й менш значні [3, с. 86]. Сьогодні все частіше йдеться про необхідність упровадження в норми міжнародного кримінального права відповідальності за таке правопорушення, як «доміцид» (domicide) – політично спровоковане навмисне руйнування житла й позбавлення людей права на житло. Тривають обговорення щодо необхідності включення «доміциду» як окремого злочину за Римським статутом поряд зі злочинами проти людяності, геноцидом, воєнними злочинами та злочинами агресії [4]. Серед опитуваних мешканців 21 обласного центра від 90% до 99% зазначають, що необхідним є нагальне впровадження програм гуманітарної допомоги [3, с. 96].

Війна та її невідворотні руйнівні наслідки не можуть не породжувати афективні індивідуальні й колективні стани, які змінюють самовідчуття й мають вплив на соціокультурні ідентифікації. Так, за даними опитування дорослого населення в серпні 2022 року, на запитання «Які дві емоції Ви відчуваєте, думаючи про себе?» 34% опитуваних обрали із запропонованого списку «гордість», 31% – «сум», 29% – «зацікавленість», 23% – «радість», 17% – «страх» [5, с. 14]. Переживання суму і страху найвищі серед опитуваних східних областей (36% і 23% відповідно), серед жінок (34% і 25%), людей із низьким рівнем доходів (38% і 32%). Депресія, тривога, стресові стани зачіпають першою чергою безпосередньо постраждалі й соціально вразливі категорії населення.

Про повсякденне відчуття стресу, тривоги, страху тощо свідчать практично однотайні відповіді опитуваних серед мешканців обласних центрів щодо нагальності впровадження програм психологічної допомоги вже зараз (а не після війни): так думають 88–96% містян [3, с. 94]. Від 16% до 27% опитуваних обласних центрів хотіли б особисто отримати психологічну підтримку. Щодо видів психологічної підтримки респонденти обирали «консультації психологів» – від 47% до 71% серед тих, хто потребує нагальної психологічної допомоги; «участь у громадських заходах, групах підтримки, сеансах групової терапії» – від 13% до 34%; «участь у громадських проектах, волонтерство, участь у місцевому самоврядуванні» – від 10% до 29%; «професійне навчання для роботи чи професії» – від 7% до 21% (можна було обрати дві відповіді) [3, с. 84, 94].

Необхідність призвичаюватися до життя під час війни й усвідомлення важкого шляху до її закінчення породжує намагання психологічної нормалізації наявного стану речей, розуміння важливості виконувати свої соціальні ролі й обов'язки, допомагати іншим. Проте стани тривоги, депресії, пов'язані зі знанням про щоденні втрати людських життів, руйнувань життєвого середовища, роз'єднання родин, утрати звичних соціальних зв'язків, не можуть не змінювати радикально різні виміри соціокультурних ідентичностей громадян країни, передусім афективні їх виміри.

Руйнування культурної інфраструктури.

До культурної інфраструктури в широкому сенсі зараховують заклади культури, дозвілля, релігійні споруди, заклади освіти, виховання, науки тощо. Станом на червень 2023 року внаслідок бойових дій та обстрілів у 18 областях зруйновано щонайменше 997 і пошкоджено 2380 об'єктів освітньої інфраструктури, тобто майже 3,4 тис. освітніх закладів, насамперед заклади середньої, дошкільної та профтехосвіти [1, с. 11]. Бойові дії на сході та півдні

країни, ракетні обстріли по всій її території спричинили закриття чи скорочення роботи значної кількості культурних, спортивних, туристичних закладів. За оцінками, 12,5 млн жителів принаймні шести областей країни (Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська області) втратили доступ до послуг, ще 13 млн людей із 7 областей обмежені в їх отриманні [1, с. 14]. Задokumentовані втрати станом на червень 2023 року за оцінками КШЕ: зазнали ушкоджень 348 релігійних об'єктів, 705 будинків культури/палаців культури, 82 музеї, 157 готелів/ресторанів, 8 спортивних стадіонів, які переважно знаходяться в 14 областях країни: Дніпровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і м. Києві. Загалом від початку війни пошкоджено чи зруйновано щонайменше 1804 об'єкти культури, 348 релігійних споруд, 343 об'єкти спорту, 164 – туризму [1, с. 14–15].

Дані онлайн-опитування міського населення до повномасштабної агресії свідчать, що для багатьох громадян образ України був пов'язаний із красивою природою (87%), красою (82%), унікальною та цікавою атмосферою (66%), натхненням (59%). Окрім цього, переважало й позитивне ставлення до культурних особливостей України: із твердженнями на кшталт «Україна має багату історію та цікаві історичні міста» погоджувалися 80% опитуваних, «має унікальні та цікаві традиції» – 75%, «високодуховна, має унікальні місця релігійного поклоніння» – 63%, «має розвинену культуру» – 62%, «має досягнення в різних видах спорту» – 62%, «у країні проходять цікаві й захопливі заходи» – 61%. Для багатьох містян багато важили «затишні кафе, бари та ресторани» (71%), «цікаві місця для розваг» (61%) [6]. Інші характеристики, зокрема екологію, стан шляхів, соціальне забезпечення, гідну зарплату, респонденти оцінювали переважно критично, але наразі мова йде саме про ідеалізований образ України як рідного краю, Батьківщини, який існував та існує для багатьох громадян як прив'язаність до місць, просторів, людей. Очевидно, що в сьогоденному сприйнятті України її громадянами не можуть не бути присутніми наслідки війни з образами численних жертв, руйнувань, утрат. Тим не менше присутність позитивних емоцій у думках про себе і про Україну свідчить про наявність оптимістичних настроїв і надій на краще. В опитуванні в серпні 2022 року 75% відповіли, що вони відчувають гордість, коли думають про Україну. Таких більше серед молоді (85%), заможніших респондентів (86%) [5, с. 13].

Залученість до протидії хаосу війни, допомоги війську й постраждалим людям, інших практик солідаризації є свідченнями акту-

альності громадянських, харитативних, символічних вимірів колективних ідентичностей. За даними опитування в січні 2023 року щодо участі після початку повномасштабної війни в діях (із наведеного переліку), отримано такі відповіді: здійснювали допомогу у відбудові, розбиранні завалів у деокупованих і постраждалих від війни регіонах – 18% респондентів, приєдналися до ЗСУ, тероборони, національної гвардії – 21%, займалися волонтерством – 41%, допомагали ВПО – 54%, жертвували гроші на гуманітарні потреби – 67%, жертвували одяг, речі ВПО/людям у постраждалих від війни регіонах – 68%, жертвували гроші збройним силам – 88%. Про символічні прояви ідентифікації з Україною свідчать відповіді щодо ширшого використання української мови в спілкуванні (89%), використання національної символіки та кольорів (60%) [7].

Особливості культурної партиципації часу війни. Знищення селищ і міст, руйнування життєвого середовища спустошують матеріальність колишнього життя, змінюють уявлення про його просторово-часові характеристики, схеми дій і маршрути. Разом із тим навіть у цій ситуації реального й медійного жаху війни люди намагаються відтворювати повсякденні ритми в тому числі у вільний час, використовуючи можливість святкувань, відвідування кінотеатрів чи вистав, читання художньої літератури. Культурно-дозвіллеві, мистецькі, спортивні практики допомагають повернути рутину в проживання кожного наступного дня, поринути в ілюзію «нормальності», відволіктися від реалій, підтвердити свої спортивні, креативні, інтелектуальні вподобання й навички як складники культурно-дозвіллевих, творчих проявів ідентичності.

Репрезентативне опитування дорослого населення «Культурні практики населення України: поведінка та ставлення», проведене в січні-лютому 2023 року, створює доволі виразну соціологічну картину дозвілля в ситуації війни [8]. Серед перешкод частішому відвідуванню культурних заходів у 2023 році опитувани називають передусім структурні чинники й надзвичайні події: нестачу вільного часу (42%), віддаленість від місця проживання/роботи (37%), нестачу грошей (31%), війну (9%). Лише 4% опитуваних відповіли, що їх не цікавлять культурні заходи (рис. 2).

Кожен десятий респондент зазначив, що не має з ким відвідувати культурні заходи, що може свідчити й про роз'єднаність сімей, розриви соціальних зв'язків у часи війни. Називали цю причину частіше чоловіки (12%), молодь (21%), мешканці великих міст (13%). Висловлюють потребу в більшій кількості вільного часу чоловіки (48%), молодь (64%), люди з вищою освітою (47%), мешканці міст (48%). Війну як контекст і перешкоду участі в куль-

Рис. 2. Відповіді на питання «Чи є обставини, за яких Ви відвідували б культурні заходи частіше?», січень-лютий 2023 року, (n=2009), %

Джерело: [8, с. 16]

турі частіше називають мешканці великих міст (14%), східних областей (12%), особи з вищою освітою (12%), представники вікової групи 30–39 років (12%) [8, с. 17].

Протягом останнього року не відвідували ні бібліотеку, ні книгарню 62% опитуваних. Ця частка зростає з віком (серед осіб 60+ таких 71%), зниженням рівня освіти (серед осіб без вищої освіти – 74%), зниженням рівня урбанізованості (66–67% серед мешканців сіл, селищ, малих міст). Мешканці східних і південних областей мають менше можливостей бути задіяними в ці практики (65–66% не відвідували) порівняно з мешканцями західних і центральних областей (53% і 59% відповідно). На привабливість занять мистецтвом або художньою самодіяльністю вказали 41% опитуваних, із них регулярно практикують такі заняття 15%, рідко – 26%. Творчі практики поширеніші серед жінок (48%), молоді 18–29 років (54%), осіб із вищою освітою (47%). Серед мешканців західних областей займаються мистецтвом /художньою самодіяльністю 42% респондентів, центральних – 44%, південних – 37%, східних – 35%. Про задіяність у культурні практики в публічному просторі повідомили 60% респондентів [8, с. 10]. Серед запропонованих варіантів указували на відвідування заходів із публічного вшанування певної людини чи історичної події (26%), музичного концерту (22%), кіно-театру (21%), екскурсій історичними місцями (20%), публічного святкування особливої дати (18%), музею, театру (по 14%), виставок картин, скульптур (12%). Загалом не брали уча-

сті в культурних заходах протягом останнього року 40% опитуваних. Такі відповіді частіші серед людей старших за 60 років (кожен другий), осіб без вищої освіти (48%), селян і мешканців малих міст (42–43%), мешканців східних і південних областей (49% і 47% відповідно).

Висновки. Радикальна втрата відчуття онтологічної безпеки, що сталася внаслідок війни, у поєднанні з руйнуванням матеріального простору, соціальної та культурної інфраструктури спричинили масштабні переміщення всередині країни та за її межі, виникнення постійних потоків людей, що виїжджають або намагаються повернутися. Безпосередній і медійно опосередкований травматичний досвід утрат людських життів, обстрілів, руйнувань разом із намаганнями виживати і проживати кожен новий день стали повсякденням громадян України, у якому б місці вони не знаходилися. Руйнування життєвого середовища супроводжують реальні кроки з реконструкції/перспективні плани відновлення селищ і міст. Афективні колективні стани суміщають сум, страх гнів, а також гордість, зацікавленість. Психологічна втома й незадіяність у повноцінному відпочинку співіснують із проявами громадянської, волонтерської, благодійної активності, пошуками відволікання в літературних, творчих заняттях, культурницьких заходах. Відтворення складної тканини повсякденного життя в мікродіях акторів потребує подальших спостережень за допомогою кількісних репрезентативних обстежень, а також застосування якісницьких даних про особливості і траєкторії індивідуального переживання війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на червень 2023 року. Київ : Київська школа економіки, 2023. 59 с. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay> (дата звернення: 23.09.2023).
2. Вплив війни на молодь України / І. Волосевич та ін. Київ : Info Sapiens, 2023. 76 с. URL: [28.04_vplyv_viyny_na_molod_v_ukrayini.pdf](https://www.sapiens.com.ua/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini.pdf) (sapiens.com.ua) (дата звернення: 21.08.2023).
3. Восьме всеукраїнське муніципальне опитування. Квітень-травень 2023. *A Project of the International Republican Institute*. Київ: Center for Insights in Survey Research, 2023. 156 с. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Municipal_survey_May_2023.pdf (дата звернення: 11.09.2023).
4. Crime of «Domicide». The much-needed upgrade to International Criminal Law. The European Institute for International Law and International Relations. Posted on 10 November 2022. URL: <https://www.eiir.eu/international-law/international-law-studies/crime-of-domicide-the-much-needed-upgrade-to-international-criminal-law/> (дата звернення: 12.09.2023).
5. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 вересня 2022 року). Звіт. Київ : Соціологічна група «Рейтинг», 2022. 61 с. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 15.09.2023).
6. Якою є Україна для українців. Презентація за результатами опитування. Київ : Info Sapiens, 2021. 15 с. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/168/Презентація_v1_fin.pdf (дата звернення: 12.09.2023).
7. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. *Загальнонаціональне телефонне опитування 4–16 січня 2023 року*. Аналітичний звіт. Київ : КМІС, NDI, 2023. 38 с. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20230223_6/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
8. Культурні практики населення України: поведінка та ставлення. *Результати соціологічного опитування* : аналітичний звіт. Київ : КМІС, 2023. 29 с. URL: [UCBI_Culture2023_rpt_UA_fin.pdf](https://www.kmics.com.ua/ucbi-culture2023-rpt-ua-fin.pdf) (kiis.com.ua)» (дата звернення: 16.09.2023).